

І. О. Ціборовська-Римарович
кандидат історичних наук
Національна бібліотека України
імені В.І. Вернадського
м. Київ

**КНИЖКОВИЙ ФОНД
ВІДДІЛУ СТАРОДРУКІВ ТА РІДКІСНИХ ВИДАНЬ
НАЦІОНАЛЬНОЇ БІБЛІОТЕКИ УКРАЇНИ
ІМЕНІ В.І. ВЕРНАДСЬКОГО
ЯК ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ІСТОРИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ**

Фонд Відділу стародруків та рідкісних видань Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (далі – ВСПВ НБУВ) є надзвичайно цінним зібранням стародрукованих видань і, напевно, одним із найбільших в Україні. Хронологічні рамки фонду стародруків Відділу охоплюють другу половину XV ст. – 1830 р. Він нині налічує бл. 38 тис. од. зб., і діяльність його наукових співробітників спрямована на дослідження, пов'язані з розкриттям змісту та складу зібрання, його історії, які лежать в площині історичного бібліотекознавства, історії вітчизняної та зарубіжної книги, книговидавничої справи. Одночасно робота підрозділу торкається розробки та удосконалення методики історико-книгознавчих досліджень.

Фонд Відділу організовано за хронологічно-видавничим принципом. Він складається з колекцій інкунабулів, палеотипів, альдин, етьєнів, плантенів, ельзевірів, дідо, видань кириличного друку, гражданського друку, видань другої половини XVI – початку XIX ст., надрукованих латинським шрифтом, рідкісних видань XVIII–XX ст. Книжкове зібрання ВСПВ НБУВ містить значний документальний матеріал для багатогалузевих наукових досліджень і постійно привертає увагу науковців різних спеціальностей, які в своїх розвідках ідуть шляхом введення до наукового обігу нового фактографічного матеріалу та нових джерел.

Метою даної публікації є спроба висвітлити особливості такої джерельної бази історичних досліджень, як стародруки. Вони є

вельми своєрідним, специфічним джерелом історичної науки, але одночасно і надзвичайно важливим, часом унікальним, у тому випадку, коли несуть у собі інформацію, відсутню в документах іншого виду.

Стародруки є об'єктом і предметом дослідження таких спеціальних історичних дисциплін, як книгознавство та бібліотекознавство, пов'язаних з вивченням видавничої та друкарської справи, історією окремих друкарень, книготоргівлею, історією бібліотек (приватних, монастирських, світських та релігійних навчальних закладів, громадських організацій), бібліофільством, соціологією книжки, художнім оформленням книги тощо.

У зібраннях ВСРВ широко представлено репертуари видавничої продукції друкарень Києво-Печерської лаври, Почаївської лаври, чернігівського Троїцько-Іллінського монастиря, друкарень Бердичівського монастиря босих кармелітів, Луцького домініканського монастиря; зберігається значна кількість видань львівських друкарень, друкарні Замойської академії, видавничих домів Альдів, Плантенів, Ельзевірів, Етьєнів, Дідо тощо. Примірники подають інформацію про побутування цих стародруків в Україні. Наявність у зібранні ВСРВ по кілька примірників одного видання (в деяких випадках понад 10 од. зб.) дає можливість ретельно досліджувати друкарські особливості конкретного видання і підвищує якість атрибуції дефектних примірників, а відтак сприяє науковому опрацюванню фонду стародруків.

Багато стародруків становлять інтерес власне своїм змістом – першодруки та перевидання праць і творів видатних учених і письменників минулого, наприклад, Мартіна Лютера, Філіпа Меланхтона, Мішеля Монтеня, Петра Могили, Іоанікія Галятовського, Герасима Смотрицького, Мелетія Смотрицького, Лазара Барановича, Йохана Кеплера, Тіхо Браге, Андреа Везалія, Данила Самойловича-Сущинського, Нестора Амбодика-Максимовича, Вольтера, Ш.Л. Монтеск'є, Ж.-Ж. Руссо та багатьох ін. Часто вони слугують основою для перевидань цих визначних творів з коментарями й дослідженнями сучасних учених на рівні нових досягнень наукових знань.

Значну цінність мають збірки давніх законів: юридично-правові акти, постанови державних і церковних органів влади, міського самоуправління – видання Статуту Великого князівства Литовського, положень Магдебурзького права, Сеймових конституцій,

пасторських листів керівників єпархій тощо, які стали пам'ятками юридичної думки з огляду на ту роль, яку відіграли в політичній та економічній історії.

Деякі примірники з фонду ВСРВ були використані вітчизняними мовознавцями, літературознавцями, істориками для перевидання творів визначних українських письменників. Зокрема, "Лексикон словенороський" (Київ: друкарня Лаври, 1627)¹ українського лексикографа, поета, друкаря і гравера Памви Беринди (між 1555 і 1560 – 1632), чи, наприклад, збірка творів українського церковного та освітянського діяча, письменника Іоанікія Галятовського (бл. 1620–1688)². До цього видання увійшов трактат з гомілетики "Наука, або способ зложення казаня", частина проповідей із збірника "Ключ розуміння", оповідальні збірники, написані староукраїнською мовою – "Небо нове", "Скарбниця потрібная", "Боги погански" (Чернігів, 1686)³, "Гріхи розмаити" (Чернігів, 1685)⁴, "Душі", частина з яких на сьогоднішній день є бібліографічними раритетами.

Побачила світ у перекладі українською мовою "Хроніка європейської Сарматії" (К.: Вид. Дім "Києво-Могилянська Академія", 2007. – 1006 с.) польського хроніста італійського походження Алесандра Гваньїні (1534/38–1614) з краківського видання 1611 р. Текст упорядкував та переклав з польської о. Юрій Мицик. Для підготовки публікації було залучено примірники, що зберігаються в Центральному державному історичному архіві України в м. Києві та ВСРВ НБУВ.

У 2004 р. побачило світ видання, присвячене визначній постаті в українській історії – поету, громадянину, поборнику православ'я та національної гідності Данилові Братковському (р. н. невід.–1702). До його складу увійшли фототипічне перевидання поетичної збірки Д. Братковського "Світ, по частинах розглянутий", опублікованої в Кракові 1697 р., перший повний її переклад українською мовою, зроблений нашим сучасником, відомим поетом і літературознавцем Валерієм Шевчуком, і корпус документальних матеріалів та публікацій минулих років про Д. Братковського, які тепер стали бібліографічними раритетами. Для фототипічної копії було обрано один із примірників краківського видання поезій Д. Братковського з фонду ВСРВ НБУВ⁵.

На сторінках відділівських примірників зберігаються автографи визначних історичних осіб – письменників, учених, політичних, культурних і релігійних діячів минувшини. Імена одних добре ві-

домі не тільки фахівцям, але й широкому загалу. Серед них можна назвати Петра Могилу, Інокентія Гізеля, Лазара Барановича, Євгенія Болховітінова. Імена інших сьогодні залишаються маловідомими, але в минулому ці особистості відігравали помітну роль у сфері своєї фахової діяльності, були знайомі досить широкій спільноті, залишили після себе твори, видані друком. Інформація, яку несуть у собі стародруки, проливає світло на творчу діяльність, популярність видатних особистостей, шляхи розповсюдження їхніх творів, віддзеркалює коло їхніх інтелектуальних зацікавлень та професійних контактів. Серед таких можна назвати львів'янина, знаного в свій час поета, викладача риторики, професора і ректора Замоїської академії Андрія Абрека (пом. 1656); відомого сходознавця XVIII ст. Тадея Юду Крусинського (1675–1757); викладача філософії і теології, ректора Львівського єзуїтського колегіуму в 1721–1725 рр., автора 18 книжок Георгія Генделя (1657–1727)⁶; львів'янина, домініканина, історіографа свого ордену, пріора домініканських монастирів Руської провінції Клементя Ходикевича (1715–1797)⁷ та багатьох інших.

Переважна більшість відділівських примірників має провенієнції, які розповідають про приналежність книжок у минулому різним власникам, зокрема, монастирським бібліотекам, які існували на теренах України в XVI–XVIII ст.: київських монастирів, а також монастирів вишневецьких та бердичівських босих кармелітів, вінницьких капуцинів, почаївських василіан, острозьких та кременецьких єзуїтів, любарських і кам'янецьких домініканів, дедеркальських реформатів та багатьох інших. Є у фонді книжки, що входили до складу приватних книгозбірень Алембеків, Вишневецьких, Віттів, Гіжицьких, Мнішеків, Орловських, Подоських, Потоцьких, Урбановських-Стажинських, Шуазелей-Гуфьє, Яблоновських та ін.; належали світським і релігійним навчальним закладам, зокрема, Києво-Могилянській академії, Острозькому єзуїтському колегіуму, Волинському ліцею в Кременці тощо. Ці відомості є цінним документальним матеріалом про склад і зміст бібліотечних фондів та їх історію.

Своєю тематикою і змістом стародруки віддзеркалюють розвиток знань у різних галузях науки. Тож вони становлять великий інтерес при дослідженні історії багатьох наукових дисциплін: математики, фізики, географії, ботаніки, медицини, філософії, архітектури, мовознавства тощо.

Стародруки часто містять допоміжний інформаційний матеріал, необхідний в наукових дослідженнях найширшої тематики, який складно або й просто нереально відшукати в спеціальних наукових довідкових виданнях. У дослідженні церковної історії можуть стати в пригоді видання, що подають інформацію “з перших рук” про кількість монастирів, їх населення тощо. Низка стародрукованих видань у фонді відділу містить перелік монастирів, резиденцій, місій, семінарій відповідних орденів римо-католицької конфесії Польської, Литовської або Руської (української) провінцій, монастирів греко-католицької конфесії: їх повну назву, кількість ченців у конкретний історичний період існування монастиря, поіменні списки ченців, їхні посади. Так, про осередки Ордену єзуїтів містять відомості такі видання: *Catalogus Provinciarum, Collegiorum, Residentiarum, Seminariorum et Missionum Universae Societatis Jesu Anni 1750.* – Tyrnaviae: Typis Academ. Societ. Jesu, 1750; *Catalogus Sociorum et officiorum Societatis Jesu in Imperio Rossiaco ex Anno 1814 in Annum 1815.* – Polociae: Typis Academicus Societatis Jesu, [s. a.]. Про осередки Ордену босих кармелітів – *Catalogus religiosorum et monialium carmelitarum discalceatorum Provinciae Polonae S. Spiritus ad Annum Domini 1772.* – [Бердичів, 1772]⁸. Про осередки Ордену реформатів – *Methodus mittendi epistolas ad conventus, residentias, hospitia, et missiones fratrum, ac monasteria monialium totius cismontanae minorum reformatorum familiae, tum ad coenobia Terrae Sanctae. Antecedit index Provinciarum ejusdem Familiae, atque Epistolarum ad Primarios earum Conventus directio. Sequitur ad calcem syllabus Provinciarum Ultramontanae Reformatae Familiae, ac Literarum directio ad praecipua illarum Coenobia: servato prosus ordine, qui in Comitibus Generalibus legitime obtinet.* – [S. l., s. a.].

У фонді Відділу зберігаються видання, які допомагають визначати адміністративно-територіальну приналежність населених пунктів України в певну історичну епоху, як, наприклад, “*Index locorum omnium Galiciae Lodomeriae atque... Bukovinae*” (Львів: друкарня Піллера, 1794)⁹ – абетковий покажчик місцевостей Галичини й Буковини до карти, складеної австрійським офіцером Йозефом Лісганігом і опублікованої вперше у Відні на 8 арк. 1780 р. (друге видання карти – там само 1790 р. на 14 аркушах)¹⁰. В Україні зафіксовано ще один примірник цього видання, який зберігається в Львівській науковій бібліотеці ім. В. Стефаника НАН України¹¹.

Стародруковані картографічні видання (атласи, топографічні описи міст) є об'єктом дослідження історичної географії та історії картографії. Окрім того, до них можна звертатися зі суцільно прикладною метою, бо в своїх географічних індексах вони часто містять латинські назви населених пунктів, країн, місцевостей та їх переклади європейськими мовами, що надає неоціненну послугу при перекладі з латинської мови географічних назв та при локалізації населених пунктів. Серед подібних видань можна назвати, наприклад, знамените багатотомне “*Civitates orbis terrarum*” (Кельн, 1572–1628) Георга Брауна, з прекрасними гравюрами міст світу, створеними Францом і Абрахамом Гогенбергами та Симоном ван де Ноевелем; атлас Вільгельма Блау (1571–1638) “*Orbis terrarum, sive Atlas novus*” (Амстердам, 1640), видання якого було продовжене його синами; морський атлас Лукаса Вагенаера (*Waghenaer*) “*Speculum nauticum*” (Лейден, 1586).

Стародруки, на наш погляд, є цінним документальним джерелом для дослідників нумізматики і тих, хто вивчає історію цієї галузі історичної науки. У фонді Відділу є нумізматичні видання із зображенням медалей і монет античних часів. Окрім того, на сторінках давніх книжок для нумізматичних досліджень знаходиться унікальний матеріал про номінали, за якими продавали й купували книжки. Якщо в запису зафіксовані ще й місця придбання та обставини, інформація стає просто унікальною. Бувають випадки, коли в записах подається відповідність одного номіналу до іншого. Все це безпосередньо пов'язане з книжковими цінами. Наприклад, на форзаці примірника “*Generale capitulum totius Ordinis fratrum minorum in conventu S. P. N. Francisci civitatis Murciae ...*” (Рим, 1757) вміщено анонімний запис: “A. 1759 Die 30 Junij Romae Zate Xięzke zapła-/ сієм Testona¹² alias Paulow¹³ 3 na monete Pol-/ ską wyrazęcych Tynfow¹⁴ Dwa¹⁵”. Книжка походить з бібліотеки Почаївського Успенського монастиря.

Примірник третього видання праці теолога і вченого-природничника Войцеха Тильковського (1629–1695) “*Soliloquia Christiana et praxes quaedam*” (Франкфурт, 1739) на форзаці має ціновий запис такого змісту: “Ex Lib[ris] Platonis Gutz / Ord[inis] S[ancti] B[asilio] M[agni] comparatus / Vilnae 1753 16 Mar[tii] T[y]nf[is] 4 Sc. 2. / Applicatus Bibliothecae Monasterii / Cremenecensis 1782 [die] 28 Jan[uaris]”¹⁶. Останні два рядки написано іншим почерком. Доля цієї книжки склалася таким чином: придбана у Вільні василіани-

ном Платоном Гудзем за 4 тимфи і 2 шеляги в 1753 р., вона 1782 р. надійшла до бібліотеки неназваного тут кременецького монастиря. На маргінесі треба зазначити, що Ордену василіан у Кременці в 1807 р. було віддано монастир отців реформатів, заснований 1760 р.¹⁷

Стародруки є одним з основних і найбільш масових джерел, яке містить інформацію про книжкові ціни. Стародруковані видання з колекцій НБУВ мають цікаві записи книжкових цін. Записи з цінами трапляються на західноєвропейських та вітчизняних виданнях XVI–XVIII ст., надрукованих як кириличним, так і латинським шрифтом. Як правило, цінові записи належать окремим власникам. Зрідка можна виявити в фонді книжки певних власників із записами купівельних цін, що дає можливість прослідкувати шляхи комплектування конкретної бібліотеки. В цінових записах бувають названі місця торгівлі. В Україні місцями книготоргівлі були великі міста, де діяли потужні друкарні і можна було придбати необхідні видання в книгарнях при друкарнях – у Києві, Львові, Чернігові, Бердичеві, Луцьку тощо. Як повідомляють записи, книжки на українських теренах купувалися на ярмарках у Кам'янці, Львові, Меджибожі, Дубні, Пиляві, Тростянці, Умані, Бердичеві, Замості. Цей перелік міст не є вичерпним. Книжки також привозили з-за кордону, з великих культурних і торговельних центрів, придбавши їх у книгарнях, на книжкових аукціонах.

Цінові записи демонструють, що способи оцінки книжок були різні. В записах з книжковими цінами, виявлених у колекціях НБУВ, фігурують різні грошові та лічильні одиниці: гультени, польські злоті, тимфи (тинфи), талери, флорини, гроші, копи тощо. Ян де Вітте (1716–1785) – генерал коронної артилерії, багаторічний комендант Кам'янецької фортеці, архітектор, бібліофіл, власник чудової книгозбірні і нумізматичної колекції, за маргінальними записами купував книжки у Львові, Варшаві, Страсбурзі, Дрездені за тимфи. Руський воєвода, пізніше маршалок Торговицької конфедерації Станіслав Щенсний Потоцький (1752–1805) купував книжки для своєї Тульчинської бібліотеки у Львові, Варшаві, Страсбурзі, Венеції, Месіні, Відні за флорини та польські злоті. Рідше трапляється інформація про ціни за виготовлення оправ та окладів для книжок¹⁸.

Залишаються надзвичайно важливими джерелами і стародруки геральдично-генеалогічної тематики. У Відділі це, насамперед, видання, пов'язані з шляхетськими родами Речі Посполитої: праці

Бартоша Папроцького “Herby rycerstwa polskiego” (перевидання XIX ст.), Петра Малаховського “Zbiór nazwisk szlachtyŁ” (Луцьк, 1790), Каспара Несецького “Korona Polska” у 4-х т. (Львів, 1728–1743), Симона Окольського “Orbis Polonus” у 3-х т. (Краків, 1641–1643), Войцеха Вінцентія Вельондка “Heraldyka” у 4-х т. (Варшава, 1792–1796), Юзефа Олександра Яблоновського “Heraldyka to jest osada klejnotów rycerskich u wiadomość znaków herbownych” (Львів, 1742; передрук там само 1752)¹⁹, Бенедикта Хмелевського “Zbiór krótki herbów polskich” (Варшава, 1763) та ін.

У фонді ВСРВ зберігаються, але в меншій кількості, і видання з інформацією про західноєвропейські шляхетські роди та правлячі династії. Серед праць узагальноючого характеру з цієї тематики варто назвати “Dictionnaire genealogique, heraldique, chronologique et historique ...” у 6-ти т. (Paris, 1757–1761) французького вченого, геральдика Франсуа-Олександра де ля Шенай-Дебуа (Chesnaude-Debois, 1699–1784).

У зібраннях Відділу зберігаються видання до історії дворянських родів Російської імперії. Серед цієї групи книжок є багатотомний “Общий гербовник дворянских родов Всероссийской империи” (СПб., 1798–1816), “Родословная книга князей и дворян российских и выезжих ...” (Москва, 1787; Ч. 1–2), твір Герарда Міллера “Известия о дворянах российских” (СПб., 1790), праця Йогана Гатерера “Начертание гербоведения” (СПб., 1805) тощо. Треба сказати, що інформацію з питань геральдики та генеалогії можна віднайти в різноманітних панегіриках та присвятах авторів опублікованих творів своїм покровителям. У них можуть знаходитися зображення гербів, екскурси в історію роду тощо. Такого виду публікації є в фонді Відділу в значній кількості.

Стародруки – першорядне джерело для досліджень у сфері маргіналістики, філігранології, бібліопегістики. Важливу інформацію вони можуть мати для історичної біографістики²⁰ та еклібрисистики.

Неоціненними у наукових книгознавчих дослідженнях стають провенієнції та маргінальні записи. Вони розповідають про долю конкретного примірника, ілюструють тандем “читач–книжка” на тлі певної історичної епохи, що не тільки насичує дослідження конкретними до того невідомими фактами, але й до певної міри передає “аромат” історичної атмосфери, часом ілюструє вдачу власника-читача даної книжки. А коли цією людиною виявляється конкретна історична особа, а не абстрактний читач, це додає нові

риси до його портрету. Серед записів на сторінках книжок можна віднайти матеріал і до історії бібліофільства, і до соціології читання, і до історичної біографістики.

Маргіналії віддільвських стародруків кириличного шрифту стали об'єктом дослідження в бібліографічній монографії вітчизняного книгознавця Маргарити Шамрай "Маргіналії в стародруках кириличного шрифту 15–17 ст. з фонду Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського" (К.: НБУВ, 2005). Авторка археографічно опрацювала та опублікувала записи з 493 видань кириличного друку. Дослідження має солідний науково-довідковий апарат, який складається з п'яти показників: книжкових цін, іменного, географічного, хронологічного, предметно-тематичного. В роботі вміщено список публікацій, присвячених маргіналістиці.

Маргінальні записи можуть подавати відомості літописного характеру, факти з біографії власників книжок, метеорологічну інформацію, медичні та кулінарні рецепти, записи господарчого характеру тощо. Для ілюстрації можна навести приклад такого неординарного запису із форзацу примірника видання праці теолога Арнольфа Казимира Жеглицького (1699–1766) "Bibliotheca Caelestis" (Варшава, 1759): "1770 D[nia] 2 [7]bris / Te Xiężkę Pożyczyłem / u Wielmoznego Jmci Pana / Adama Bukara Czesnika / y Sędziego, oddac mu / Proszę Kto się żywy Zostanie / ad tak wielce Zyrzącego się / powietrza X[iędz] Jan P[ozna]chowski [...] Dziekan Kny[...] y Berezęski m[anu] p[ropria]"²¹. Як свідчить інший запис на звороті титульного аркуша даного примірника, книжка таки повернулася до родини Букарів²² і була подарована сином Адама Мартином Букаром, очевидно, бібліотеці Тригорського монастиря: "Hic Liber oblatu est Vyblithecae [!] Trihors. a Per]ll[ust]ri M[agnifi]co D[omi]no / Martino Bukar Dapifero Nowogrod[zensis]. A[nno] 1792. Die 26 8bris"²³.

Досить часто на сторінках книжок можна натрапити на віршування, пов'язане із ставленням власника до книжки. Це можуть бути цитати з праць давніх авторів, а може бути тогочасна словотворчість. На сторінках стародруків знаходяться чотиривірші, на які, вочевидь, існувала мода, в усякому разі у XVIII ст., бо вони є непоодиноким явищем і використовувалися як усталені, загальноприйняті віршовані кліше. Ось такі – простенькі за своїм змістом, невибагливі, без претензій за формою, забарвлені наївним народним гумором: "Czyia to Xiążka, niech ten dłógo żyie, Poki Mucha z Komarem wody nie wypie. Oy ty, Mucha z Komarem, pii wodę powoli, A

ty, Janie Pawłowski, naży się dowoli”²⁴. Або такого змісту: “Kto tę xiazkę znajdzie, Niechay do mnie zaydzie. Ja mu podziękuię y wódka poczęstuię. J. Sawicki m[anu] p[ropria]”²⁵. На форзаці цього ж примірника твору Іларіона Фаленцького “Woysko serdecznych noworekrutowanych na większą chwałę Boską affectow ...” (Почаїв, 1739)²⁶ знаходиться інший запис цього ж власника, але вже латинською мовою: “Hic liber meus, testis est Deus. Quis Illum quaerit, hoc nomen erit: J. natus Sawicki vocatus m[anu] p[ropria]”²⁷. Даний примірник знаходиться в бібліотеці Київської духовної академії. Цілком ймовірно, що автором запису був Яків Пилипович Савицький, син козака, який навчався в Києво-Могилянській академії і 1772 р. одержав атестат для вступу до Санкт-Петербурзької госпітальної школи²⁸.

Наведений вірш можна порівняти з подібними жартівливими віршованими записами на форзаці примірника книжки Каспера Менделя “Christus Dei et Homini Filius ad Meditandum et Imitandum ...” (Відень, 1727)²⁹, зробленими її власником, учнем Кипріяном Кжимовським. Один віршик латинською мовою: “Hic liber meus, testis est Deus. Qui illum querit, hoc nomen erit: Krzymowski natus, Ciprianus vocatus”³⁰; інший польською – “Czyia to iest xiazka, niech ten długo żyje, poki komar z muchą morza nie wypie. A ty, komarze z muchą, pij wodę powoli, niech się Krzymowski Cipryan żyje dowoli”³¹. Або на примірнику збірки проповідей київського кафедрального каноніка Антонія Янишевського “Kazania na niedzielle y święta całego roku ...” (Бердичів, 1779; т. 4)³²: “Hic Liber meus, Testis est Deus. Qui illum querit, Hoc nomen erit. Ioannes Natus, Woyciechowski vocatus”³³. Залишаючи в книжці подібні записи, очевидно, її власники дбали про те, щоб книжка не загубилася і за різних несприятливих обставин могла знайти дорогу до свого власника.

Надзвичайно інформативним джерелом, з точки зору маргіналістики, стає книга як нагорода за успіхи в навчанні. На примірнику видання твору Гіацинта Карпинського “Compendium orthodoxae theologicae doctrinae” (Лейпциг, 1790) на форзаці є запис: “За превосходные успехи и добронравіе Студенту Богословія Сильвестру Гогоцкому въ Киевской Академіи 1806 года Іюля 14 дня”. На верхній кришці півшкіряної оправы даного примірника на наклеєному паперовому аркуші відтиснуто друкованими літерами текст із форзаца. Зазначена книжка була подарована Сильвестрові Гогоцькому (1783–1852), пізніше – викладачу Подільської духовної семінарії, кафедральному протоієрею Кам’янець-Подільського Троїцького

собору, який в 1803–1808 рр. навчався в Києво-Могилянській академії і, ще будучи студентом класу богослов'я, від 4 жовтня 1806 р. викладав у КМА старовірєвську мову³⁴. Він був батьком Сильвестра Сильвестровича Гогоцького (1813–1889) – відомого філософа-гегельянця та історика філософії, доктора філософських та філологічних наук, викладача філософії спочатку Київської духовної академії, згодом Київського університету св. Володимира³⁵.

Два стародруки Відділу пов'язані з іменем Петра Погорецького. Петро Іванович Погорецький (1740–1780) – відомий український вчений, навчався в Києво-Могилянській академії, доктор медицини, педагог, піонер на ниві перекладу медичних підручників³⁶, один з найближчих соратників засновника вітчизняної епідеміології Данила Самойловича-Сущинського (1742–1804). Він переклав з німецької на латинську мову і підготував до друку працю професора Лейденського університету Йогана Фридеріка Шрайбера (Schreiber, 1705–1760)³⁷, яка довгий час вважалася одним з найкращих підручників з діагностики і терапії в Європі: “*Manuductio ad cognoscendos et curandos morbos ...*” (Москва: друкарня Московського університету, 1768)³⁸. Наш співвітчизник доповнив працю німецького вченого власним описом жіночих та дитячих хвороб. 1781 р. праця Шрайбера – Погорецького була перекладена російською мовою іншим видатним українським медиком, вченим-енциклопедистом, основоположником вітчизняного і російського наукового акушерства та фітотерапії – Нестором Амбодиком-Максимовичем (1744–1812), і видана в Петербурзі. Відділівський примірник цікавий ще й тим, що має на форзаці дарчий напис П. Погорецького своєму другові – останньому генеральному судді України, одному з найосвіченіших людей країни того часу Якимові Сулимі (1717–1818), який теж був свого часу студентом Києво-Могилянської академії³⁹. Текст запису такий: “*Viro Litterarum pertissimo. / Nobilissimo Existimatissimo[que] / D[omi]no Joachimo Sulimae. / Pedestris Nobilium Corporis Tribuno. / praesenti libello/ceu tessera[m] perpetuum duraturae amicitiae venerationis[que], / S[alutem] P[lurimam] D[icit] / alienae laudis / Editor / P[etrus] Pogoretskj / Petropoli D. Nativitatis Jesu Christi / Anno / MDCCCLXVIII [1768]*”⁴⁰.

Евристична робота з фондом Відділу наштовхнула на знахідку, яка дозволяє стверджувати, що вчений-медик був бібліофілом і збирав колекцію книжок, в якій були видання не тільки медичної тематики. На примірнику плантенівського четвертого видання

творів Сенеки “Орега” (Антверпен, 1652)⁴¹, підготовленого Юстом Ліпсієм, зберігається власноручний запис Петра Погорецького: “His Seneca Liber / primum ex Bibliotheca Alberti / SS. Theologiae in Academia Lugduno- / Batava Professoris, cui olim praemio / litterario a Scholiarchis Leidensibus / cessit, fuit comparatus: nunc vero ad / meam Librorum Collectionem, argento / quidem at grato atque amico, ex Mu- / seo Fialkowsciano translatus quam / honorificentissime in huius servatur / memoriam, servabiturque semper / a D. I Junii, MDCCLXIV. / P. I. Pogoretski Med. Candidat”. Нижче подано переклад запису російською мовою, зроблений іншим почерком: “Эта книга Сенеки ... была приобретена из библиотеки Альберта И.И. профессора богословия въ Лугдуно-Батавской Академии, которому когда-то досталась в награду от схолиархов; теперь же приобретена для моей коллекции книг на некоторую сумму денег и вследствие благодарности и дружбы из Фіалкусціанского музея, память о котором с величайшим почетом сохраняется и всегда будет сохраняться. 1 июня 1764. Кандидат медицины Погорецкий”. На іншому форзаці вміщено запис, що оповідає про подальшу долю примірника: “Сія книга куплена въ ј. воспитательномъ домѣ въ Москвѣ / после доктора Г. Погорецкого. 1782 года въ Јунѣ мѣсяце”.

На примірниках стародруків Відділу знаходяться записи, які розширюють відомості про представників родини де Віттів голландського походження, тісно пов’язаних з українськими землями у XVIII ст. 1995 р. побачила світ праця польського дослідника З. Хорнунга⁴², присвячена життю та діяльності відомого архітектора XVIII ст. Яна де Вітте, про якого вже згадувалося раніше. В ній на основі нововиявлених архівних документів подано відомості про склад його родини. Серед імен рідних архітектора Яна де Вітте згадується його молодший брат Антоній, який за документами був похрещений 16 вересня 1720 р. у кам’янецькому кафедральному костелі, за молодих років вступив до монастиря отців домініканів у Кам’янці на Поділлі, прийнявши духовний сан під ім’ям Тома. Згодом Тома де Вітте був капеланом у Тереховлі, а 1778 р. був призначений пробощем у Жванці, де 1789 р. ще виконував свої обов’язки⁴³. У фонді Відділу зберігають три книжки, пов’язані з іменем Томи де Вітте. Два томи праці француза домініканина Якоба-Казимира Герінуа (Guerinoes, 1640–1703) “Clupeus philosophiae thomisticae contra veteres et novos ejus impugnatores ...” (Венеція, 1729; т. 3, т. 7)⁴⁴ мають на форзацах ідентичні записи XVIII ст.: “Hic liber

emptus est ab A[dmodum] R[everendo] P[at]re / Thoma de Witte S[acrae] T[heologiae] L[ecto]re pro / Bibliotheca Conv[entus] Camen[ecensis] Ord[inis] Prae[dicatorum] / Filij Convent[ui] Ejusdem”⁴⁵. Третє видання “Praxis Cathcheticae” (Treviris, 1718) на форзаці має такий запис: “Hunc Librum dono Oblatum / ab A[dmodum] / R[everendo] / P[at]re Thoma de Witte / Sac[rae] The[ologi]ae Le[cto]re: mihi V[erendo] [Fratri] Ceslao / Nozicki [et] tunc Sac[rae] [Theologi]ae Studento / Iterum dono obtuli R[everendo] In X[ris]ti [Fratri] / Dominico Dłuski amico Fave/tissimo D[ie] 20 Augusti F[rate]r Ceslaus Nozicki Contionator Bro[densis] Sac[ri] Ord[inis] Prae[dicatorum] / m[anu] p[ro]p[ri]a. Anno 17[...]”⁴⁶. Ці книжки надійшли до НБУВ разом з частиною монастирської бібліотеки кам’янецьких отців домініканів, бо дві з них мають на форзацах шрифтовий екслібрис монастирської книгозбірні, а третя – запис про приналежність примірника монастирю.

У фонді Відділу є книжка, яка, вочевидь, належала старшому братові Яна де Вітте Бартоломею (1715–1775). Відомості про його життєвий шлях надзвичайно скупі: роки життя і те, що він, перебуваючи у військових прикордонних частинах на східних кресах Речі Посполитої та в Кам’янці, дослужився від чину хорунжого до майора коронної артилерії⁴⁷. Його книжка – це примірник твору Тадея Юди Крусинського “Prodromus ad tragicam vertentis belli Persici historiam seu Legationis a Fulgida Porta...” (Львів, 1734)⁴⁸. На титульному аркуші є запис: “Ex Libris B. Witte m[anu] p[ro]p[ri]a”⁴⁹. Провенієнції книжки розповідають, що вона була подарована автором майорові Борщеві. Потім примірник став власністю Бартоломея де Вітте. Згодом, очевидно, разом з книжками Яна чи Юзефа Зеферина де Вітте, він перейшов у власність Софії Потоцької і влився до фонду Тульчинської бібліотеки, а в 20-х роках ХХ ст. в складі Немирівської бібліотеки кн. Щербатових надійшов до фондів НБУВ.

Маємо у фонді значну кількість власницьких книжкових знаків – різноманітних екслібрисів у різній техніці виконання (серед них рукописні, гравіровані, шрифтові, конгревні, екслібриси-печатки) та суперекслібрисів, які датуються XVI–XX ст. і потребують детального опрацювання з кінцевою метою створення і публікації каталогу чи каталогів власницьких книжкових знаків із фонду Відділу. Ці власницькі знаки є головними дороговказами на шляху дослідження історичної долі бібліотек минувшини. Вони є джере-

лами такої спеціальної історичної галузі, як екслібрисистика, що досліджує екслібрис як художню форму малої графіки, надає інформацію для історичного бібліотекознавства та бібліофільства. Для вагомого прикладу варто назвати деякі з них. У зібраннях ВСРВ маємо гравіровані екслібриси бібліотек барона Станіслава де Шодуара (1791–1858) (Івниця, ХІХ ст.)⁵⁰; великого коронного канцлера, графа Міхала Єжи Вандаліна Мнішека (1742–1806) (Вишневець, ХVІІІ ст.)⁵¹; канцлера Великого князівства Литовського, філолога, бібліофіла Йоахима Литавора Хрептовича (1729–1812) (Щорси, тепер Білорусь, ХVІІІ ст.); адвоката, журналіста, театрального критика, драматурга, бібліофіла Вільгельма Шварца (пом. після 1926 р. у Німеччині) (Київ, ХХ ст.)⁵²; київського генерал-губернатора Д.Г. Бібікова, бібліотеку якого подарувала його донька графиня Кассіні 1898 р. Київському університетові св. Володимира⁵³. Є у фонді шрифтові екслібриси монастирських бібліотек любарських і кам'янецьких домініканів (початок ХІХ ст.); суперекслібриси княжни Анни Алоїзи Острозької Ходкевичевої (1603–1654) (Острог, ХVІІ ст.)⁵⁴; великого гетьмана Великого князівства Литовського, князя Михайла Серватія Вишневецького (1680–1744) (Вишневець, ХVІІІ ст.)⁵⁵; польського короля, бібліофіла Жигмонта Августа (1520–1572) (Краків, ХVІ ст.)⁵⁶ та ін.

Ми зупинилися тільки на головних аспектах заявленої теми, про які не так часто ведуть мову дослідники-історики. Можна було б наводити ще приклади, які ілюструють викладені постулати. Але представлений матеріал однозначно засвідчує необхідність і важливість планомірного, систематичного, глибокого та всебічного дослідження безмежно багатого “стародрукованого історичного джерела”.

¹ *Беринда Памво*. Лексикон словенороський / Ін-т мовознавства ім. О. Потебні АН УРСР; Підгот. В.В. Німчук. – К., 1961 (Пам’ятки української мови ХVІІ ст.); *Шамрай М.А.* “Лексикон словенороський” як об’єкт книгознавчих досліджень // Питання східнослов’янської лексикографії ХІ–ХVІІ ст.: Матеріали симпозиуму. – К., 1979. – С. 156–159.

² *Галятівський Іоаникій*. Ключ розуміння / Ін-т мовознавства ім. О. Потебні АН УРСР; Підгот. І.П. Чепіга. – К., 1985 (Пам’ятки української мови ХVІІ ст.).

³ ВСРВ, Кир. 797.

⁴ ВСРВ, Кол. Поп. 159.

⁵ *Братковський Данило*. Світ, по частинах розглянутий. Переклад. Джерела. Студії. – Луцьк, 2004. – 463 с.

⁶ Encyklopedja kościelna / Wyd. przez M. Nowodworskiego. – Warszawa, 1875. – Т. 6. – S. 95–96.

⁷ Encyklopedja kościelna / Wyd. przez M. Nowodworskiego. – Warszawa, 1874. – Т. 3. – S. 279–280.

⁸ ВСПВ, Ін. 2471.

⁹ ВСПВ, Ін. 2658.

¹⁰ Encyklopedyja powszechna. – Warszawa: Wyd. S. Orgelbranda, 1864. – Т. 17. – S. 131.

¹¹ *Запаско Я., Ісаєвич Я.* Пам'ятки книжкового мистецтва: Каталог стародруків, виданих на Україні. – Кн. 1–2. – К., 1980–1984. – № 3769. (Далі – ЗІ).

¹² Тестон – французька монета, що карбувалася наслідуванням італійських тестонів, карбування яких починається з середини XV ст. В 1700 р. 1 тестон = 1 лівру = 2 франкам 4 гро.

¹³ Паоло – назва гроссо папи Павла III (1534–1549), які мали зображення герба понтифіка і стоячої фігури апостола Павла. Пізніше всі папські гроссо називалися паоло, або джуліо. Гроссо – італійська назва гроша.

¹⁴ Тинф (тимф) – монета, карбована в Речі Посполитій і Пруссії з середини XVII ст. до середини XVIII ст.

¹⁵ Тексти записів подаються із збереженням орфографічних і пунктуаційних особливостей оригіналу. Скорочені слова в тексті розкриваються і беруться в квадратні дужки, непрочитані слова та літери позначаються трикрапкою і беруться в квадратні дужки. Похилою рисою позначається закінчення рядка тексту. Переклади записів зроблено автором статті. “Року 1759 дня 30 червня у Римі За цю книжку сплатив Тестонів або Паолів 3, у перекладі на польські гроші два Тинфа”.

¹⁶ “З книжок Платона Гудзя / василіанина, придбана у Вільні 1753 р. 16 Березня за 4 тимфи і 2 шеляги. / Надана Бібліотеці Кременецького Монастиря 1782 р. дня 28 Січня”. (Записи зроблено двома почерками).

¹⁷ Słownik geograficzny królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. – Warszawa, 1883. – Т. 4. – S. 780.

¹⁸ З грошовим обігом у Речі Посполитій XVIII ст. пов'язане видання “Taryffy rozmaite względem monety polskiej i litewskiej, według terażniejszej kurrency, jako też u pogranicznej: saskiej, niemieckiej, pruskiej, moskiewskiej, dalszej rzymskiej dla prywatnego zażywania z pilnością sporządzone ...” – Lublin: w Drukarni Colleg. Soc. Jesu, 1746.

¹⁹ ЗІ, № 1435, № 1809.

²⁰ *Ціборовська-Римарович І.О.* Стародруки як джерело біографічних досліджень // Наукові праці Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. – К., 2004. – Вип. 13. – С. 34–45.

²¹ “1770 [року] Д[ня] 2 вересня / Цю Книжку Позичив / у Вельмжного Йогомості Пана / Адама Букара Чашника / і Судді, йому повернути / прошу того, хто залишиться живий / після моравиці, яка так сильно

розповсюдилася. Ксьондз Ян Позна/ховський [...] Декан Кни[...] і Березенський рукою власною”.

²² Букар Адам (1739–1793) – відомий представник шляхетського роду Букарів з Волині. В 1766 р. був новгородським чашником (Чернігівське воєводство), 1769 р. – холмським гродським суддею, у 1774 р. – овруцьким підчашим, київським гродським суддею, 1775 р. – житомирським земським суддею. Одружений з Констанцією Катериною Пацановською. Мали двох синів. Мартин Букар – житомирський земський коморник, київський граничний коморник, з 1784 р. – новгородський чашник (Чернігівське воєводство), у 1805 р. – предводитель дворянства Житомирського повіту (*Bonięcki A. Herbarz polski. – Warszawa, 1900. – Т. 2. – С. 239*). Северин Букар (пом. 1853 р.) – військовий, мемуарист, автор широковідомих “*Pamiętników*” (*Encyklopedyja powszechna. – Warszawa: Wyd. Orgelbranda, 1860. – Т. 4. – С. 585–586*).

²³ “Ця книжка подарована Тригор[ській] Бібліотеці Ясновельможним Благородним Паном Мартином Букаром новгородським стольником. Року 1792 дня 26 жовтня”.

²⁴ “Чия є то книжка, нехай довго живе: допоки Муха з Комаром воду не вип’є. Ой ти, Муха з Комаром, пий воду поволі, А ти, Яне Павловський, нажійся доволі”.

²⁵ “Хто цю книжку знайде, нехай до мене зайде. Я йому красно подякую і горілкою почастую. Я. Савицький рукою власною”.

²⁶ НБУВ, Відділ бібліотечних зібрань та історичних колекцій, шифр зберігання: КДА, ВХVII 5/82.

²⁷ “Свідком є Бог – ця книжка моя. Того, хто шукає ось ім’я: Я. зветься, Савицьким кличється. Рукою власною”.

²⁸ Києво-Могилянська академія в іменах. XVII–XVIII ст. Енциклопедичне видання. – К., 2001. – С. 470.

²⁹ Центральний державний історичний архів України у м. Києві, ф. 739, оп. 1, спр. 148.

³⁰ “Свідком є Бог – ця книжка моя. Того, хто жаліється, ось ім’я: Кжимовським зветься, Кипріаном кличється”.

³¹ “Чия то є книжка, нехай той довго живе: допоки комар з мухою моря не вип’є. А ти, комаре з мухою, пий воду поволі, нехай Кжимовський Кипріян поживе доволі”.

³² ВСРВ, Ін. 1526/4.

³³ “Свідком є Бог – ця книжка моя. Того, хто жаліється, ось ім’я: Іваном зветься, Войцеховським кличється”.

³⁴ Києво-Могилянська академія в іменах. XVII–XVIII ст. Енциклопедичне видання. – К., 2001. – С. 140.

³⁵ Енциклопедія історії України. – К., 2004. – Т. 2. – С. 133.

³⁶ Києво-Могилянська Академія в іменах. XVII–XVIII ст. Енциклопедичне видання. – К., 2001. – С. 429; *Плющ В.* Нариси з історії української медичної науки і освіти. Кн. 1. – Мюнхен, 1970. – С. 142, 149, 166–168.

³⁷ *Ястребцов Е.* Шрейбер Йоганн // Русский биографический словарь. – СПб., 1911. – Т.: Шебанов-Шютц. – С. 384–385.

³⁸ Сводный каталог книг на иностранных языках, изданных в России в XVIII веке. 1701–1800. – Ленинград, 1986. – Т. 3: S–Z. – С. 37–38. – № 2579. ВСРБ, Ін. 2332.

³⁹ Києво-Могилянська Академія в іменах. XVII–XVIII ст. Енциклопедичне видання. – К., 2001. – С. 518; *Модзалевский В.* Сулима Аким Семенович // Русский биографический словарь. – СПб., 1912. – Т.: Суворова-Ткачев. – С. 141–142.

⁴⁰ “Мужеві в науках досвіченому, / уславленому і високо поцінованому / Пану Якимові Сулимі трибуну Шляхетського кадетського корпусу книжка вручена / як свідчення назавжди міцної дружби та поваги, / привіт великий надсилає / сторонній слави / видавець / Петро Погорецький. / Петербург від Різдва Христового / Року / 1768”.

⁴¹ ВСРБ, Pl. 198a.

⁴² *Hornung Z.* Jan de Witte, architekt kościoła dominikanów we Lwowie / Pod red. J. Kowalczyka. – Warszawa, 1995. – 302 s.

⁴³ Ibid. – S. 24.

⁴⁴ *Jocher C.G.* Allgemeines Gelehrten Lexicon. – Leipzig, 1750. – Т. 2. – Col. 1252.

⁴⁵ “Ця книжка куплена достойним отцем Томою де Вітте Святої Теології викладачем для Бібліотеки Кам'янецького монастиря Ордену домініканів, сином цього ж монастиря”.

⁴⁶ “Ця книжка подарована вельми достойним отцем Томою де Вітте Святої Теології викладачем: мені скромному братові Чеславові Нозицькому і тоді студенту [теології], і вдруге подарована достойному братові во Христі Доменіку Длузькому найласкавішому другові Дня 20 Серпня Року 17[...]. Брат Чеслав Нозицький Бродівський проповідник Ордену домініканів рукою власною”.

⁴⁷ *Hornung Z.* Jan de Witte, architekt kościoła Dominikanów we Lwowie. – Warszawa, 1995. – S. 35.

⁴⁸ ВСРБ, Ін. 1354.

⁴⁹ “З книг Б. Вітте рукою власною”.

⁵⁰ *Иваск У.Г.* Описание русских книжных знаков (Ex-Libris). – М., 1905. – Вып. 1. – С. 317–318.

⁵¹ *Grońska M.* Pięć wieków exlibrisu polskiego: Katalog wystawy ze zbiorów Biblioteki Narodowej. – Warszawa, 1973. – S. 11; *Wittug W.* Exlibrisy bibliotek polskich XVII i XVIII wieku. – Warszawa, 1903. – S. 50–51.

⁵² Книжкові знаки киян / Упоряд. М. Грузов, А. Кончаковський. – К., 2000. – Арк. [155] зв. – [156].

⁵³ Каталог стародрукованих видань, що зберігаються у Центральному державному історичному архіві України у м. Києві (ЦДІАК України). 1494–1764. – К., 1999. – № 48.

⁵⁴ *Шемета Ю.* Суперекслібрис Анни-Алоїзи Острозької у фондах Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського // Наукові праці Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. – К., 2003. – Вип. 10. – С.157–170.

⁵⁵ *Sipajto M.* Polskie superexlibrisy XVI–XVIII wieku w zbiorach Biblioteki Uniwersytetu w Warszawie. – Warszawa, 1988. – S. 214.

⁵⁶ Каталог палеотипов из фондов Центральной научной библиотеки им. В.И. Вернадского НАН Украины / Сост. М.А. Шамрай. – К., 1995. – № 29, 186.